

Araştırma Makalesi

Küresel Güney bağlamında iklim etiği ve iklim adaleti uygulamaları

Aygül Akkuş^{1*}

¹ Arş. Gör., Kapadokya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kapadokya Üniversitesi, Nevşehir, Türkiye. ORCID: 0000-0003-0748-8128.

* İletişim: aygul.akkus@kapadokya.edu.tr

Gönderim: 21.12.2021; Kabul: 31.12.2021. DOI: <http://dx.doi.org/10.38154/cjas.17>

Öz: İklim krizinden kaynaklanan sorunların salt teknik bir mesele olmamasının anlaşılmasıyla iklim krizinin oluşumunda ve bu krizin çözümü için sorumluluk üstlenme konusunda iklim adaleti kavramı tartışılmaya başlanmıştır. İklim krizine en çok etkisi olanların bu krizden en az etkilenenler olduğu gerçeği iklim adaletinin temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Amerika, Asya ve Afrika kıtaları ele alınarak iklim adaleti ile iklim etiği politika ve uygulamaları incelenmektedir. İklim adaletinin iklim etiğinden ayrı düşünülemez ve bunun aynı zamanda bir etik sorun olduğundan hareketle çalışmada, çevre etiği anlayışlarından yola çıkılarak iklim etiği ve iklim adaleti tartışmalarının ele alınması amaçlanmıştır. Yöntem olarak, literatür taraması yapılmış, kavramsal çerçeve ve etik temellere dayandırılarak iklim adaleti arayışları ve örnekler üzerinden iklim adalet(sizli)ği değerlendirmeye alınmıştır. Sonuç olarak, ahlaki ilgi alanı çevre merkezciğe yöneldiği taktirde, iklim krizinden kimin sorumlu olduğu, hangi türlerin, hangi sınıfların ve ekosistemdeki hangi canlı-cansız varlıkların bu krizden en fazla etkilenmekte olduğu, kimin ve/veya neyin korunması gerektiği, gelecek kuşak haklarının göz önüne alınması, koruma misyonunu kimin üstleneceği gibi sorular ağırlık kazanmış olur. Oluşturulacak bu bütüncül perspektif ile ekosistemin tamamı için sorumlulukların paylaşıldığı, etik değerlerin ön plana çıktığı, hakkaniyet ve adalet kavramlarının canlı-cansız tüm varlıklar için yerini bulduğu bir iklim krizi çözüm arayışı gerçekleşebilecektir. Bu sorulara verilecek cevaplar çerçevesinde oluşturulacak etik anlayış gerek iklim etiğinin, gerek iklim adaletinin sağlanmasının temellerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu sorular çerçevesinde benimsenecek iklim etiği yaklaşımı ile canlı-cansız varlıkları da ahlaki ilgi alanına alan, türler arası, uluslararası, sınıflar arası, kuşak içi ve

kuşaklar arası bir küresel iklim adaleti anlayışı oluşturulması gerekliliği kaçınılmaz olarak görülmektedir.

Anahtar kelimeler: etik, çevre etiği, iklim krizi, iklim etiği, iklim adaleti

Climate ethics and climate justice in the context of the Global South

Abstract: The fact that those most affected by the climate crisis are those who are least affected by it forms the basis of climate justice. This study examines climate justice and climate ethics policies and practices by addressing the Americas, Asia and Africa continents. Considering that climate justice cannot be considered separately from climate ethics and that this is an ethical issue at the same time, it is aimed to deal with climate ethics and climate justice debates based on environmental ethics understandings. As a method, literature review was made, climate justice searches and examples were evaluated based on the conceptual framework and ethical foundations. As a result, if the moral interest turns towards ecocentrism, who is responsible for the climate crisis, which species, which classes and which living and non-living things in the ecosystem are most affected by this crisis, who and/or what should be protected, and the rights of future generations should be taken into consideration. Questions such as who will undertake the protection mission gain weight. With this holistic perspective to be created, it will be possible to seek a solution to the climate crisis in which responsibilities for the entire ecosystem are shared, ethical values come to the fore, and the concepts of fairness and justice find their place for all living and non-living beings. The ethical understanding to be formed within the framework of the answers to these questions constitutes the basis of both climate ethics and climate justice. Therefore, it seems inevitable that with the climate ethics approach to be adopted within the framework of these questions, it is inevitable to establish an understanding of global climate justice that includes living and non-living things in the field of moral interest, interspecies, international, inter-class, intra-generational and intergenerational global climate justice.

Keywords: ethics, environmental ethics, climate crisis, climate ethics, climate justice

---

Giriş

İklim krizinden kaynaklanan sorunlar ve çözüm arayışlarının salt teknik bir sorun olmadığı, bunun aynı zamanda sosyal, ekonomik ve ekolojik bir adalet anlayışını da ifade etmesi gerektiği gündeme gelmiştir. İklim adaleti kavramının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan herkesin adil, sağlıklı ve dengeli çevresel koşullarda yaşamasına ve çevresel etkilerin adil paylaşımı bakış açısına dayalı çevresel adalet kavramıdır. 1980'lerde Birleşik Devletler'de patlak veren Çevresel Adalet Hareketi'nin bir uzantısı olarak ortaya çıkan İklim Adaleti Hareketi, küresel ölçekte oldukça geniş bir tabana yayılan, sadece iklim adaleti savunucularını değil, aynı zamanda doğa korumacıları, yerli halkları, neoliberal politika ve kapitalizm karşıtlarını da içine alan bir kapsayıcılığa sahiptir (Allen 2015, 51; akt. Kaya 2017, 92).

Küresel bir iklim anlayışının tasarımında ve geliştirilmesinde, özellikle son 50 yılda, adalet düşüncesine diğer farklı düşüncelerden daha fazla önem vermiş olan siyaset felsefecileri için de önemli rol üstlenmeleri beklenmektedir (Rawls 1999, 3). İklim adaleti söylemi sadece fayda ve maliyetlerin eşitsiz dağılım sorunu değil, aynı zamanda bu adaletsizlikle bağlantılı olarak karar alma süreçlerine katılımı, kaynaklara eşit erişim hakkını, ekonomik, toplumsal ve çevresel alanlardaki eşitsizlikleri, nesil içi ve nesiller arası adaleti de dile getirmektedir (Reese 2016, 524). Zamansal, mekânsal, sınıfsal ve toplumsal cinsiyet temelli hakların eşit dağılmadığı bir adaletsizlik sistemine iklim krizinden kaynaklı sorunların yarattığı eşitsizlik boyutunun da eklenmesiyle iklim adaleti kavramı ön plana çıkmıştır.

İklim adaleti kapsamında değerlendirilmesi gereken üç temel unsurdan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi, iklim krizinin yarattığı sorunlarda mekânsal olarak kırılganlığın yüksek olduğu bölgelerde coğrafi açıdan yaşanan ve sonucunda iklim mülteciliğine kadar varan dezavantajlılık boyutudur. İkincisi, ekonomik ve sosyal faktörlere bağlı olarak, ülkelerin gelişmişlik düzeyinin yetersiz olmasından dolayı yaşanan iklim krizine uyum sorunu, bireylerin sınıfsal konumu, toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi dezavantajlı durumlar, üçüncü olarak ise gelecek kuşakların hakları ve ekosistemdeki iklim krizinden etkilenen tüm canlı-cansız varlıkların dâhil edildiği bir etik anlayış iklim adaleti kapsamında değerlendirilebilir.

Çalışmada iklim etiği temellerine dayandırılarak iklim adaleti kavramı ve Amerika, Afrika ve Asya kıtalarındaki iklim adaleti uygulamaları araştırılmıştır. Söz konusu üç kıtanın seçilmesindeki amaçlardan birinin, Amerika kıtasının ABD'nin neden olduğu karbon salımı nedeniyle iklim krizine yüksek oranda etkide bulunması, ancak aynı zamanda bu krizden en çok etkilenen ülkelerden ve bulunduğu kıtanın da bu krizden en çok etkilendiği bölgelerden biri

olmasıdır. ABD tarihsel sorumluluk açısından iklim krizinde en yüksek paya sahip ülkelerden biridir. Ekonomik sistemi ve üretim süreçleri büyük ölçüde fosil yakıtlara dayanan ABD, en yüksek sera gazı emisyonuna sahip ülkeler listesinde uzun süre ilk sırada yer aldıktan sonra 2007’de Çin’in ardından ikinciliğe yerleşmiştir (Friedrich, Ge ve Pickens 2017; akt. Oğuz 2019, 525). Bölgeler, ülkeler ve hatta ülke içerisinde bile adaletsizlik yaşanabildiği göz önüne alınırsa, salım oranları kişi başına eşit olarak ve adaptasyonun finansal maliyetleri, sera gazı salımları için tarihi sorumluluk temel alınarak dağıtılmalıdır (Bell 2010, 478).

Bunların dışında, Afrika kıtasının sera gazı emisyonunun oldukça düşük olması, ancak iklim krizinin yol açtığı etkilerden en fazla zarar görecektir bölgelerden biri olması, çalışmada bu bölgenin ele alınmasındaki nedenlerden biridir. Asya kıtasında ise Çin ve Hindistan gibi ülkelerin yükselen salım oranlarına rağmen bunun yeni bir durum olması nedeniyle, hala tarihsel sorumluluk ABD’den farklı olarak bu ülkelere yüklenmemiştir. Buna karşın, Asya kıtasının iklim krizine etkisi Amerika kıtası kadar fazla olmasa da, Asya’nın iklim krizine bağlı olaylardan zarar gören ve görecektir olan bölgelerden olması bu kıtanın seçilmesi için bir neden oluşturmuştur.

İklim krizine en az etkisi olanların krizden en fazla etkilenen bölgeler olması iklim adaletinin gündeme gelmesinde önem taşıdığı için çalışmada özellikle iklim krizinden en çok etkilenen bölgeler ele alınmaya çalışılmıştır. Bu nedenle, çalışmada, iklim adaleti kavramından yola çıkılarak Asya, Afrika ve Amerika kıtalarındaki iklim krizine bağlı etkiler incelenmiştir. Her bir kıta kendi içerisinde iklim krizine etki ve krizden etkilenme bağlamında farklı özelliklere sahip olsa da, temel olarak iklim krizine bağlı olaylardan etkilenme biçimleri coğrafi konum, sınıfsal farklılıklar ve toplumsal cinsiyet gibi faktörlere bağlı olarak benzerlik taşıdığı görülmektedir.

İklim etiği ve iklim adaleti kavramları birbirini tamamlayan iki kavram olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda, iklim krizinin çözümünde bu iki kavramdan bağımsız olarak politika ve uygulamaların geliştirilmesi, sorunu daha da çözümsüz kılabilir. Bunun nedeni, her bölgenin iklim krizine aynı oranda etkide bulunmaması ve aynı düzeyde etkilenmeleri durumunun söz konusu olmamasıdır. “Ortak, ancak farklılaştırılmış sorumluluk” ilkesinden yola çıkılarak, politikaların belirlenmesi söz konusu iklim adaletinin oluşturulmasında kısmen etkili bir çevre politikası ilkesi olsa da, bu ilkenin uygulanmasında kimi aksaklıklar yaşanabildiği gözlemlenmektedir. İklim krizinin etkilerinde tarihsel sorumluluğa sahip olan ülkeler sera gazı salımlarının azaltımı konusunda sorumluluk üstlenmemekte, iklim adaletinin sağlanması için etkili politikalar geliştirememektedir. Bu kapsamda, iklim adaleti ve iklim

etiği kavramları büyük önem taşımakta ve politika belirlemede göz önünde bulundurulması gereken kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çevre etiği ile bağlantılı olarak ortaya çıkan iklim etiği bakış açısıyla “iklim krizinden kim ya da kimler sorumludur?”, “iklim krizinin etkilerinin azaltılmasında kim ya da kimler en fazla sorumluluk üstlenmelidir?” gibi sorulması gereken temel sorular bulunmaktadır. Aynı zamanda, burada önemli olan çevre etiğine ve dolayısıyla iklim etiğine hangi bakış açısıyla bakıldığıdır. İnsan merkezci yaklaşımla bakıldığında iklim krizinden salt insanların etkilendiği ve buna yönelik çözüm önerileri geliştirilmeye çalışılırken, çevre merkezci bir bakış açısı ile etik anlayış benimsendiğinde iklim krizinden salt insanların değil, tüm ekosistemin etkilendiği ve bu doğrultuda çözümler geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, sorulması gereken sorular ve hukuksal, siyasal ve etik olarak geliştirilen çözüm önerileri de farklılaşmış olacaktır. Tüm bu bilgilerin ışığında, çalışmanın temel savı, çevre merkezci bir bakış açısıyla iklim etiği temellerinin sağlanması ve bu yolla iklim adaletinin oluşturulmaya çalışılmasıdır. Amerika, Asya ve Afrika kıtası örneklerinden yola çıkılarak yaşanan olumsuzlukları en aza indirebilmek adil bir iklim politikasıyla mümkün olabilecektir.

Etik temelleri olmayan politikaların ve yasaların çıkarılması pek çok soruna yol açacağı gibi, etik temelden yoksun bir iklim adaleti arayışının gerçekleşmesi de mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, öncelikli olarak çevreye etik yaklaşımlar ve bu yaklaşımların iklim etiği temelinde değerlendirilmesinin çalışmaya daha çözüm odaklı bir zemin sağlayacağı düşünülmektedir. Ardından, çalışmada, iklim adaleti kavramı, iklim adaletini kapsayan boyutlar ve iklim adalet(sizliğ)inin gündelik yaşamdaki etkileri ele alınmıştır.

Çevreye yönelik etik yaklaşımlar ve iklim etiği

İnsanın doğayı tahakküm altına alma çabası ve doğal varlıkların birer ekonomik kaynak olarak görülmesi sonucunda hız kazanan iklim krizi, etik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Etik çerçevede ele alınmayan politika ve yasaların iklim krizinin çözümünde yetersiz kalması söz konusu olacaktır. Bu bağlamda, çevreye hangi etik yaklaşım perspektifinden bakıldığı ve bu perspektiflerin iklim krizinin çözümüne katkı sağlamada ne kadar yeterli olduğu tartışılmalıdır.

Çevreye yönelik etik yaklaşımlar çerçevesinde insanların doğaya karşı oluşturduğu ahlaki tutum ve davranış biçimleri ele alınmaktadır. Bu doğrultuda, dört farklı çevre etiği yaklaşımı ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, insan merkezci yaklaşımdır. İnsan için yararlı, iyi ve doğru olduğu için çevrenin korunması gerektiğine inanan insan merkezci etik yaklaşımın temel mantığı, çevrenin insanın yararlanması için var olduğu, gelecekteki yararlanma

potansiyelleri ve gelecek kuşaklar için insan ve çevre dengesinin kurulması gerektiği düşüncesidir. İnsan ve çevre ilişkilerinin önemini, insanın yaşam olanaklarının da tehlikeye girmesiyle birlikte anlamaya başlayan insan merkezci etik, kökleri insan ve doğa mücadelesinin başladığı günlere giden en eski etik yaklaşımlardan birisidir (Ertan 2004, 4). Çevre politikalarının oluşturulmasında ve yasal düzenlemelerde de insan merkezci etik yaklaşımın hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada, özellikle, insana “kâhya” görevi veren, insanın doğaya olan koruma sorumluluğunun kendi çıkarı için olması gerektiğini savunan Passmore’un kâhyalık yaklaşımının ve teknolojinin gelişmesiyle insanın tüm çevre sorunlarını çözebileceğini öngören teknolojik merkezci yaklaşımın söz konusu yasal düzenlemelerin ve çevre politikaların oluşturulmasında kabul gördüğü söylenebilir (Algan 2008, 192). Ancak insan merkezci etik anlayışa içkin olan, insanın kendi çıkarı doğrultusunda doğayı koruması gerektiği bakış açısının dahi yasaların ve politikaların hayata geçirilmesinde yetersiz kaldığı görülmektedir.

İkinci çevre etiği anlayışı olan canlı merkezci etik, tüm canlı varlıklara karşı ahlaki sorumluluğumuz olduğunu belirterek etik ilgi alanını genişletmiştir. Bu anlayışa göre, her canlı özsel bir değere ve sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürme hakkına sahiptir. Schweitzer’in yaşama saygı etiği, Taylor’un her canlının sağlıklı şekilde hayatta kalabilme, büyüme, gelişme, türünü devam ettirme gibi temel amaçları olduğunu ve tüm canlıların bu ortak iyiliği (nesnel iyilik) çerçevesinde hareket etmenin ahlaki sorumluluğumuz olduğunu (Des Jardins 2006, 276) savunduğu doğaya saygı etiği, yeryüzünü canlı bir organizma olarak gören Lovelock’un Gaia yaklaşımı, Singer ve Regan gibi hayvan hakları savunucuları buna örnek olarak verilebilir.

Üçüncü olarak, ekolojik merkezci etik, ahlaki ilgi alanını canlı ve cansız varlıkların tümüne genişleterek ekosistemin bütüncüllüğü yaklaşımını benimsemiştir. Dolayısıyla, ahlaki ilgi alanının salt insanlardan ve hayvanlardan oluşmayıp, bitkilere, tüm ekosisteme genişletilmesi gerektiği ve onların da özsel değeri olduğu vurgulanmıştır. Ekolojik merkezci etiğin önemli savunucularından biri olan Aldo Leopold’a göre, yeryüzü sistemi müdahale edilmediğinde düzenli bir işleyişe sahiptir ve insan eliyle oluşturulan değişiklikler yeryüzündeki doğal akışı olumsuz yönde etkilemektedir. İnsanların yeryüzünün fatihi değil, birbirine bağımlı olan ekosistemin sade bir üyesi olduğunu ve insan türü olarak evrimin maceralı yolculuğunda diğer türlerle yalnızca seyahat arkadaşı olduğumuzu ifade etmektedir. Esas olan biyotanın (ekosistemdeki flora ve fauna) bütünlüğüdür. İnsanoglu kendisinin ve diğer canlıların doğadaki konumunu ve değerini ancak bütünü göz önünde bulundurursa anlayabilir (Ertan 2015, 11).

Leopold, kaleme aldığı “*Thinking Like a Mountain*” (Bir Dağ Gibi Düşünmek) isimli yazısında, bir kurt ulumasının ancak uzun yıllar boyu var olan dağ tarafından anlaşılabilceğini, bir kurdun gözlerindeki yeşil ışığın sönmelerini izlemenin ne anlama geldiğinin ancak o zaman fark edilebileceğini dile getirmiştir. Çünkü kurt nüfusunun azalmasının geyik nüfusunun artmasına ve geyik nüfusunun artmasının ise dağ ekosisteminin tahrip edilmesine neden olacağını, bu durumun önemini ise ancak bir dağ gibi düşünülürken özümsebileceğini belirtmiştir (<http://www.eco-action.org/dt/thinking.html>). Derin ekoloji felsefesinin savunucusu Arne Naess, orman ve akarsu gibi doğal varlıkların da davalarda çıkarlarının korunması gerektiği görüşünü savunan Christopher Stone da ekolojik merkezci anlayışın temsilcileri listesine dahil edilebilir. Stone, mahkemelerin insanların yönettiği, insan odaklı kurumlar olduğunu, onların zihniyetindeki herhangi bir değişimin halkta da yansımaları bulacağını belirtmiştir. Stone’a göre, “söz konusu değişim belki küçük olacaktır fakat etkisi oldukça geniştir. Bu etki, yeryüzünün geleceğidir. Ancak ne yazık ki bu değişime oldukça uzak görünmekteyiz” (Stone 1972, 500-501).

İnsan dahil canlı-cansız, doğal-yapay tüm çevresel değerlerin bütünlük biçiminde ele alındığı çevre merkezci etik yaklaşım ise ekolojik merkezlikten farklı olarak, insan eliyle yaratılmış olan tarihi, arkeolojik ve estetik değeri olan varlıkların da özsel değeri olduğu görüşünü benimsemektedir (Algan 2008, 193).

İklim etiği ve buna bağlı olarak iklim adaletinden söz edebilmek için hangi çevre etiği anlayışının benimsendiği ve benimsenmesi gerektiğinin incelenmesi gerekmektedir. Uluslararası sözleşmeler ile Türkiye’deki yasalar ve politikalar incelendiğinde, tüm doğa koruma anlayışında olduğu gibi iklim krizinin çözümü için atılan adımlarda da insan merkezci anlayışın hatta insanlar içerisinde de sınıflandırma yapılarak sermaye sınıfının çıkarlarına yönelik uygulamaların gerçekleştiği rahatlıkla söylenebilir. İnsan kaynaklı iklim krizinden tüm ekosistemin etkilendiği göz önüne alındığında, ekosistemin tamamının dâhil edildiği bir etik anlayışın benimsenmesi zorunlu duruma gelmektedir. Bu bağlamda, sorulacak bazı sorular iklim etiğinin oluşmasında ve iklim krizine daha etkili bir çözüm geliştirilmesinde oldukça önem taşımaktadır.

- İklim krizinin sonuçlarından etik olarak kim sorumludur?
- İklim krizine karşı tedbir alma ve bu tedbirleri uygulama sorumluluğu kimindir?
- Önlenemeyen/önüne geçilemeyen hasarların karşılanmasından kim sorumludur?
- Özgün iklim krizi politikalarının amaçlarını hangi etik kurallar belirlemelidir? Atmosfere ilişkin hedefler nasıl belirlenmelidir?

- İklim krizinin hoşgörü ile karşılanamayan etkilerini önlemek için insanlar, kurumlar ve hükümetler arasında sera gazı salımlarının azaltılmasında sorumluluğun paylaşılabilmesi için hangi etik kurallar izlenmelidir?
- Bilimsel belirsizlik karşısında iklim krizi kararları alma ihtiyacının etik önemi nedir?
- İklim krizine karşı harekete geçmemek veya ertelemek için gerekçe olarak gösterilen ulusal maliyet, gelişmekte olan ülkelerin salım azaltma hedeflerinin olmaması, başkalarının harekete geçme konusunda uzlaşmalarını beklemek, gelecekte bulunacak az maliyetli teknolojiler ve bilimsel belirsizlik iddiaları etik olarak geçerli midir?
- Karar almada adil bir şekilde temsil edilmeyi sağlamak için hangi kurallar izlenmelidir? (Algan 2008, 194-195)

Uluslararası iklim sözleşmeleri insan merkezci etik anlayışa sahip oldukları için, sorumluluk, emisyon azaltımı, hakkaniyet konularında da insan türü temel alınmaktadır. Uluslararası çevre hukukunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımı yapılarak oluşturulmaya çalışılan sorumluluk paylaşımı “ortak, ancak farklılaştırılmış sorumluluk” ilkesi olarak bilinmektedir. Uluslararası iklim sözleşmelerinde insan merkezci bakış açısına sahip olunduğu gibi, sınıfsal konum ayrımı da yapılmamakta, askeri faaliyetler ise kapsam dışı bırakılmaktadır. Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Viyana Sözleşmesi ve eki Montreal Protokolü dışında kalan tüm sözleşmeler gibi iklim sözleşmeleri de askeri kesimi kapsamamakta, devletleri sivil faaliyetlerinden sorumlu tutmaktadır (Algan 2008, 196).

Benzer şekilde, sorular ışığında iklim krizinin ulusal maliyetinin fazla olacağı ve iklim krizinin sonuçlarına dair bilimsel belirsizlik olduğu gibi gerekçeler gerçekliği yansıtmamaktadır. Mevcut uluslararası bilimsel görüş, dünyanın sanayi öncesi seviyeye kıyasla yüzey sıcaklığındaki ortalama iki derecelik artışın, insan, canlı yaşam ve dünya üzerinde derin, olumsuz ve geri döndürülemez bir etkiye sahip olacağını kabul etmektedir. İklimin mevcut gidişatına göre iki dereceden daha da büyük gerçekleşebilecek artışın ise ciddi ve çok daha yüksek zararlara yol açacağı ortadadır. İnsan faaliyeti hâlihazırda iklim üzerinde ağır ve potansiyel olarak yıkıcı değişikliklere sebep olmaktadır. İnsanlığın, küresel iklim krizinin hazırladığı felaketten kaçınmak için acil eyleme geçmek zorunda olduğu yaygın olarak bilinmektedir. Küçük bir azınlık fikir birliği konusunda eleştirel olmakla birlikte, hâkim bilimsel görüş, eyleme geçilmesini gerekli görmektedir (Oslo Principles On Global Climate Change Obligations 2015). Ayrıca söz konusu olumsuz sonuçlar kanıtlanmış olmasa dahi, “ihtiyatlılık ilkesi” gereği, herhangi bir eylemle ilgili bilimsel belirsizliklerin

olduğu durumlarda, eğer zararlı sonuçlar doğuracaksa veya zarar verme olasılığı varsa o eylem gerçekleştirilmemelidir.

Öte yandan, iklim krizine etki eden salım azaltımının ulusal ekonomilere olan maliyetinde ise önleme maliyetinin onarma maliyetinden daha az olduğu açıktır. Sera gazı salımının yüzde 20 azaltılmasının maliyetinin Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla'nın yüzde 1'inden az olacağı hesaplanmıştır. Eğer önlem alınmazsa küresel ekonominin %20'sine ulaşan zararın olacağı belirtilmiştir (Algan 2008, 200). Küresel Ekonomi ve İklim Komisyonu Raporu'na göre, düşük karbonlu, sürdürülebilir büyüme modelinin benimsenmesi durumunda 2030 yılına kadar 26 trilyon dolar kazanç sağlanabilecektir (The New Climate Economy 2018). Aynı zamanda, bu veriler ışığında, gelecekte daha az maliyetli teknolojiler bulunabilmesi durumunun yarattığı etik sorunun da günümüz koşullarında önleyici faaliyetlerde bulunmamak için bir gerekçe olup olamayacağı sorusu da cevaplanmış olmaktadır.

Etik değerlerin göz ardı edilerek iklim krizine salt ekonomik açıdan bakan ülkeler de vardır. Örneğin, Avustralya hükümetinin danışmanı bir ekonomist, ülkedeki sanayi sektörünün CO₂ salımlarını azaltmaktansa küçük Pasifik ada devletlerinin boşaltılmasının daha ekonomik olacağı gibi etik dışı bir fikir ortaya atmıştır (Kadioğlu 2008, 411). Dolayısıyla, iklim krizinin ekosistemin tümünün ortak iyiliği için benimsenecek bir etik anlayış olmaksızın çözülemeyeceği bir kez daha kanıtlanmış olmaktadır.

Son olarak, adil bir karar alma mekanizması geliştirmek için tüm ülkelerin "ortak ancak farklılaştırılmış sorumluluk" ilkesi çerçevesinde hareket etmelerinin, sera gazı salımına en çok etkide bulunan ülkelerin daha fazla yükümlülük altına girmelerinin ve hiçbir etkisi olmasa da, iklim krizinden en fazla etkilenecek olan ülkelerin ise zararlarını mümkün olan en az seviyeye indirebilmenin yollarının arandığı adil ve barışçıl bir zeminin oluşturulması etik açıdan zorunluluk olarak görülmektedir.

Ahlaki ilgi alanı çevre merkeziliğe yöneldiği takdirde, iklim krizinden kimin sorumlu olduğu, hangi türlerin, hangi sınıfların ve ekosistemdeki canlı-cansız hangi varlıkların bu krizden en fazla etkilenmekte olduğu, kimin ve/veya neyin korunması gerektiği, gelecek kuşak haklarının göz önüne alınması, koruma misyonunu kimin üstleneceği gibi sorular ağırlık kazanmış olur. Oluşturulacak bu bütüncül perspektif ile ekosistemin tamamı için sorumlulukların paylaşıldığı, etik değerlerin ön plana çıktığı, hakkaniyet ve adalet kavramlarının canlı-cansız tüm varlıklar için yerini bulduğu bir iklim krizi çözüm arayışı gerçekleştirilebilir. Bu sorulara verilecek cevaplar çerçevesinde oluşturulacak etik anlayış, gerek iklim etiğinin gerek iklim adaletinin sağlanmasının temellerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu sorular çerçevesinde

benimsenecek iklim etiği yaklaşımı ile canlı-cansız varlıkları da ahlaki ilgi alanına alan, türler arası, uluslararası, sınıflar arası, kuşak içi ve kuşaklar arası bir küresel iklim adaleti anlayışı oluşturulmalıdır.

İklim adaleti

Canlı ve cansız tüm varlıklar için etik bir bakış açısı geliştirmeden iklim adaletinin sağlanamayacağını söylemek mümkündür. İklim adaleti, iklim krizinin yaşanmasında en az sorumluluğa sahip olanların bu krizin sonuçlarından ilk ve en fazla etkilenen ya da etkilenecek olanlar olması, dolayısıyla kırılgan kesimlerin söz konusu etkilerden olabildiğince az ölçüde zarar görmesinin sağlanması bakış açısına dayalı bir anlayıştır. Bu etkiler, başta tarım ve balıkçılık olmak üzere pek çok faaliyette ekonomik gerileme, kuraklığa bağlı olarak su ve gıda güvensizliği, aşırı hava olaylarına bağlı can ve mal kaybı ve iklim krizine bağlı olarak yaşanan ve yaşanacak olan göçler olarak sıralanabilir. IPCC, İklim Risk Endeksi gibi kaynaklardan edinilen bilgilere göre, bu etkilerin en çok gelişmekte olan ülkeler, küçük ada devletleri gibi kırılganlığı yüksek ve söz konusu etkilerle başa çıkma kapasitesi düşük olan kesimlerde yoğunlaştığı belirtilmektedir (Kaya 2017, 89). IPCC'nin İklim Değişikliği Raporu'na göre riskler düzensiz dağılmış ve genel olarak, tüm ülkelerdeki dezavantajlı insanlar ve topluluklar için daha büyüktür (IPCC 2015, 13).

İklim adaleti kapsamında değerlendirilmesi gereken üç temel unsurdan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi, iklim krizinin yarattığı sorunlarda mekânsal olarak kırılganlığın yüksek olduğu bölgelerin coğrafi açıdan yaşadığı ve sonucunda iklim mülteciliğine kadar varan dezavantajlılık boyutudur. İkincisi, ekonomik ve sosyal faktörlere bağlı olarak, ülkelerin gelişmişlik düzeyinin yetersiz olmasından kaynaklı yaşadıkları iklim krizine uyum sorunu, bireylerin sınıfsal konumu, toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi dezavantajlı durumlar, üçüncü olarak ise gelecek kuşakların hakları ve ekosistemdeki iklim krizinden etkilenen tüm canlı-cansız varlıkların dâhil edildiği bir etik anlayış iklim adaleti kapsamında değerlendirilebilir. Dolayısıyla iklim adaleti etik ve siyasal bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İklim adaleti, aynı zamanda iklim kriziyle mücadelede kaynakların, fonların, finansmanın eşit şekilde dağıtılması ile kadınlar, engelliler, yoksullar gibi dezavantajlı grupların karar alma sürecine aktif katılımını da bünyesinde taşımaktadır.

Amerika, Asya ve Afrika kıtalarında iklim adalet(sizliği) pratikleri

İklim adaletinin pek çok boyutundan, uluslararası sözleşmelere yansımalarından ve küresel çaplı iklim adaleti arayışından bahsedilmeye çalışılsa da, uygulamada

üstlenilen sorumlulukların sınırlı kaldığı ve en çok zarara uğrayanların, coğrafi olarak dezavantajlı konuma sahip bölgeler, gelişmekte olan ülkeler, sosyo-ekonomik açıdan kırılan kesimler, kadınlar, çocuklar ve insan dışındaki tüm canlı-cansız varlıklar olduğu görülmektedir. Bunlarla birlikte, en az şimdiki kuşak kadar sağlıklı ve dengeli bir ekosistemde yaşama hakkı bulunan gelecek kuşakların da etik açıdan iklim adaleti bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

İklim krizinin etkilerinin tarihsel sorumluluğu elbette gelişmiş ülkelere aittir. Ancak son yıllarda iklim adaletinin sağlanmasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımının ortadan kalktığını söyleyebiliriz. Çünkü, Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkeler günümüzde sera gazı salımında hızla artış göstermiş, Çin, ABD'yi geçerek birinci sırada yerini almıştır. Benzer şekilde, Türkiye sera gazı salımını hızla artırarak 17. sıraya yükselmiştir (TÜİK 2020). Bu bağlamda, iklim krizinin tarihsel sorumluluğu, "ortak, ancak farklılaştırılmış sorumluluk" ilkesi ve iklim adaleti tartışmalarında dengelerin değişmeye başladığını söylemek mümkündür.

Bu çalışma kapsamında ele alınan Amerika, Asya ve Afrika kıtalarındaki iklim adaleti tartışmalarını daha farklı bağlamlarda inceleyecek olursak, iklim adaletsizliğinin hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin ayrı ayrı kendi sınırları içinde de yaşandığı gözlemlenebilir. Bunlardan biri, ekonomik ve toplumsal gelişmişlik düzeylerinin farklılığıdır. Örneğin, ABD'nin zengin eyaletlerinden biri olarak bilinen Hawaii'de hane halkının %49'u yoksullukla mücadele etmektedir (Doğru 2019, 29).

Zengin ve yoksul sınıflar iklim krizinden farklı ölçülerde etkilenir. Buna lüks tüketim alışkanlıkları, beslenme biçimleri, seyahat olanakları, teknolojik araç kullanımı gibi pek çok unsur dâhil edilebilir. Dolayısıyla, gelişmiş ülkelerdeki zengin ve yoksul sınıflar iklim krizinden etkilenme ya da krizi etkileme bakımından aynı sorumluluğa sahip değildir. İklim krizinden etkilenme düzeyleri de aynı olmamaktadır. 2017'de ABD'de yaşanan Harvey Kasırgası'ndan yoksulların daha çok etkilendiği ortaya çıkmış, hem kasırgadan zarar görme hem de afet sonrası toparlanma sürecinde adaletsizlik yaşanmıştır (Doğru 2019, 30). Yoksul kesimin yaşadığı bölgelerin daha güvenli ve sağlıklı yerler olması, zenginlere göre daha az hareket olanaklarının olması, politik açıdan temsiliyet azlığı, ev ve eşyalarını sigortalama olanaklarının olmaması gibi nedenlerle iklim krizi nedeniyle yaşanan felaketlerden daha fazla etkilenmektedirler. Benzer şekilde, Hindistan, muson yağmurlarının ve artan sel taşkınlarının zaten kırılan olan yaşam destek sistemleri üzerindeki etkileriyle başa çıkmakta zorlanırken Hollandalılar, denizin gelgit olaylarıyla yaklaşık 5,5

metre yükselip alçalmasında zarar görmeyecek muazzam sütunlara sabitlenmiş evler inşa etmeye başlamışlardır (Tokar 2014, 35).

Afrika kıtasının 54 ülkesi dünya nüfusunun %17' sine ev sahipliği yapmakta ancak dünyadaki karbon salımlarının %3'ünden azını üretmektedir. Buna rağmen, iklim krizinin gündelik hayatın bir gerçeği olduğu yer Afrika kıtasıdır. Güney Afrika 2019 yılında yaşanan Idai ve Kenneth kasırgalarının etkisinden hala kurtulamamış, kuraklık, sel, deniz seviyesinin yükselmesi vb. gibi zayıflatıcı iklim etkileriyle karşı karşıya kalmıştır. Afrika için küresel sıcaklıklarda öngörülen artış, insani, toplumsal ve ekolojik çöküşün bir kehaneti olarak görülmektedir (Siyada 2020).

Güney Afrika'da yıllarca süren şiddetli kuraklık, su kaynaklarının yok olmasına, yüksek düzeyde ürün kıtlığına ve 45 milyon insanın aç kalmasına neden olmuştur. Doğu Afrika'daki toprak kaymaları ve seller 2019 yılının yalnızca son 3 ayında 3 milyon kişinin hayatını etkilerken, kuraklıktan sele kadar şiddetli dalgalanmalar, on milyonlarca gıda arzını tehdit eden bir çekirge vebasına yol açmıştır. Kıta genelinde, uzun kurak mevsimlerin ardından gelen yağışların ani sel ve toprak kaymalarına yol açması durumu artmakta ve ani iklim felaketlerinin yaşanması hayatı oldukça güç duruma sokmaktadır (UNWFP 2021).

Tozlaşmada ve dolayısıyla ürünlerin büyümesinde önemli rol oynayan arıların ölümlerinden başlayarak, nem oranları ve yağış rejimlerinin değişimi, don, tarım zararlılarının çeşit ve sayılarında artış gibi birçok nedenle iklim krizinin tarımda önemli verim kayıplarına yol açtığı ve gıda güvenliğini tehdit ettiği bilimsel olarak ortaya konmuş durumdadır. Örneğin, tahıl üretiminde iklimin etkilerini araştıran çalışmalar, küresel sıcaklıktaki her 1°C'lik artışın buğday verimini dünya genelinde ortalama %6 oranında düşürdüğünü göstermektedir. İklim krizi bunun dışında, meyve, sebze ve hayvancılık gibi diğer üretimleri de doğrudan etkilemektedir (Karapınar 2018, 25). İklim krizinin tarım ve güvenilir gıdaya erişim ekseninde yarattığı olumsuzluklardan da yine yoksul kesim ve küçük ölçekli çiftçiler daha fazla etkilenmektedir. Gıda arzındaki daralma nedeniyle fiyatların artması yoksul kesimin gıdaya erişememesine ve küçük çaplı üreticinin üretim yapamamasına yol açmaktadır.

2005 yılında ABD'de yaşanan Katrina Kasırgası'ndaki can kaybının %60'ının hastane ve bakımevleri civarındaki yaşlı kesim olduğu ve ölen kadınların sayısının erkeklere göre daha fazla olduğu belirtilmektedir. Fırtınadan önce felaket bilgisine ulaşma olasılığı olan kesim New Orleans'tan arabalarıyla ayrılma imkânına sahip olmuşlardır. Buna karşın, bu bilgiye erişemeyen yoksul kesimdeki insanlar bölgeden hareket edebilme kabiliyeti açısından dezavantajlı duruma düşmüşlerdir. Bunun yanı sıra tüm Amerikalılar

arasında araba sahibi olmayan, ehliyeti olmayan ve herhangi bir araca erişim hakkı bile olmayan kesimi Afro-Amerikan kadınların oluşturduğu tespit edilmiştir (Seager 2006, 2; akt. Tatgın 2019, 114). Bir başka örnek ise Bangladeş'teki 2007 yılında gerçekleşen Sidr siklonu (şiddetli fırtına) mağdurlarının %80'inin kadınlar olmasıdır. Kadınların iklim felaketlerindeki fiziksel dezavantajları, kıyafetlerinden bile kaynaklanabilmektedir: Geleneksel kadın kıyafeti "sarı", Bangladeş, Hindistan ve Pakistan gibi Güney Asya ülkelerindeki felaketlerde koşma ve yürümeyi engelleyerek ölümlerin artmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda, kadınların ve çocukların çoğunlukla evde olması, erkeklere göre felaketten haberdar olamamalarına neden olmakta, erkekler dışarda daha kolay bilgi edinebilmektedir. Bunlara karşın kadınların erkeklere göre, iklim krizine etkilerinin çok daha az olduğu ve çözüme yönelik daha fazla çaba harcadıkları da bilinmektedir (Doğru 2019, 37)

FORES'in hazırladığı "İklim Mültecileri: Bilim, İnsanlar, Yasalar ve Gelecek" raporuna göre 2050 yılına kadar 200 milyon insanın iklim krizinden dolayı ülkelerini terk etmek zorunda kalacağı, bu göçün en fazla Afrika, Güney Asya ve Latin Amerika'da yaşanacağı, 2085 yılına kadar ise 5 milyar insanın su kıtlığı tehlikesi altında kalacağı belirtilmiştir (Karakitapoğlu 2017).

Son olarak gelecek kuşakların, yani iklim krizinin ve diğer ekolojik sorunların hiçbirinde sorumluluğu olmayan henüz doğmamış nesillerin, insanca yaşama haklarını ellerinden alacak ekolojik krizlere maruz kalacak olmaları, iklim adaletinin bir diğer boyutudur. Paris Anlaşması'nda ısı artışını 2°C'nin altında tutarak, 1,5°C hedefine yönelik çaba gösterilmesi yönündeki karar ve sürdürülebilir kalkınma ile düşük emisyonlu büyüme vurgusu, kuşaklar arası adalet taleplerine temel teşkil etmektedir. Ancak ülkelerin beyan ettikleri ulusal katkılar ne yazık ki bu hedefe ulaşmada yetersiz kalmaktadır.

En iyimser tablo olan 1,5°C'lik ısı artışında dahi tatlı su kaynakları üzerindeki baskı artacak, Türkiye gibi ülkelerde su kıtlığı riski yaşanacaktır. Elbette iklim krizi sadece insanları değil, dünyadaki bitki ve hayvan türlerinin önemli bir kısmını da etkilemektedir. Sıcaklık artışını 1,5°C eşliğinde sınırlandırmak, canlılar üzerindeki riskleri yarı yarıya azaltabileceği gibi 10 mercan kayalığından 9'u 2050 yılından itibaren yok olma tehlikesi altında olacaktır. Karasal ve denizel yaşam olumsuz etkilenecek, türler üzerindeki baskı artacaktır. Ekolojik hasarlar ile birlikte tarımsal üretim düşecek, gıdaya erişim zorlaşacaktır (Schleussner ve ark. 2016, 327).

2°C'yi aşan bir sıcaklık artışı ise mercan kayalıklarının tamamen yok olmasına neden olacaktır. Paris Anlaşması'nın 2°C hedefine ulaşılması durumunda dahi Amazon ve Galapagos gibi dünyanın en fazla biyolojik çeşitliliğe sahip bölgelerindeki 80.000 bitki ve hayvan türünün %25'inin, sera gazı

emisyununun kontrol edilmemesi durumunda ise yarısının yüzyıl sonunda yerel ölçekte yok olacağı belirtilmiştir (WWF 2018). Dolayısıyla gelecek kuşak haklarının yanı sıra, diğer canlı türlerini kapsayan ekosistem adaletinin de iklim adaleti kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir.

Çeşitli kıtalardan verilen pek çok örnekte de görüldüğü gibi, iklim krizinin etkileri benzer olsa da, coğrafi konum, toplumsal cinsiyet, ekonomik koşullar gibi birçok faktör iklim krizinde etkilenme koşullarını da farklılaştırmaktadır. İngiltere merkezli sivil toplum kuruluşu Oxfam ile İsveç'teki Stockholm Çevre Enstitüsü'nün Eylül ayında ortak yayımladığı bir çalışmada da belirtildiği gibi, dünyanın en zengin yüzde biri, en yoksul yüzde ellinin iki katından fazla karbon emisyonuna neden olmaktadır. Bu nedenle kıtalar ve ülkeler arasında farklılıklar olabileceği gibi, ülkelerin iç sınırlarında da benzer eşitsizlikler söz konusu olabilmektedir. ABD'nin karbon emisyonu üretimi konusunda tarihsel bir sorumluluğu olmasına karşın kendi içinde pek çok iklim felaketine maruz kaldığı gözlemlenebilmektedir. Ancak iklim krizinin daha çok toplumsal sınıf, yaşanan bölge, toplumsal cinsiyet gibi pek çok açıdan dezavantajlı konumda olanları etkilediği görülmüştür. Benzer şekilde, Afrika kıtası ile Çin, Hindistan gibi birkaç ülke hariç Asya kıtasının, iklim krizine etkisi oldukça az olmasına karşın bu kıtaların iklim felaketleri nedeniyle yaşanması güç bölgelere dönüştükleri ortadadır.

Sonuç

İklim krizi yalnızca sera gazı salım artışının yarattığı teknik ve meteorolojik bir sorun değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal, ekolojik ve siyasal nitelikte çok boyutlu bir sorundur. Bu nedenle, iklim etiği düşünsel temeline dayalı bir iklim adaleti bakış açısı geliştirilmeden iklim krizinin çözüme kavuşması oldukça güçtür. İklim krizi, ekonomik, sosyal, coğrafi olarak dezavantajlı kesimleri, ekosistem çeşitliliğini ve gelecek kuşakların sağlıklı ve dengeli çevrede yaşama hakkını etkilemekte; iklim etiği ve bununla bağlı olarak oluşturulacak iklim adaleti kapsamında ise tüm bu kesimlerin göz önünde bulundurulması iklim krizini çözebilenin mümkün olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ülkelerin karbon salım oranlarının azaltımı konusunda gerçekçi yüklenimlerde bulunması, iklim krizi konusunda farkındalık yaratılması, verimsiz fosil yakıt yatırımlarından bir an evvel vazgeçilmesi ve en önemlisi küresel çapta ortak bir politika ve çaba geliştirilmesi, bu çabada yer alabilmeleri için kırılğan ve dezavantajlı ülkelere teknolojik, mali destekler sunulması elzemdir.

Pandemi koşulları, yaşanan ve/veya yaşanabilecek olağanüstü durumlarda ekonomik, sosyal, politik ve küresel çaplı işbirliği kapsamında alınabilecek

önlemleri, sosyo-ekonomik eşitsizlikleri gözler önüne sermekte ve olası iklim krizi senaryoları için bir ön hazırlık niteliği taşımaktadır. Bu nedenle, içinde bulunduğumuz Covid-19 pandemisinden önemli dersler çıkarılmalı, iklim krizi ile olan benzerliklerle bağlantılı olarak eksiklikler ve kırılğanlıklar giderilmeli, iklim krizi ile başa çıkma ve krizin ekonomik, sosyal ve ekolojik yönleri de göz önüne alınarak adil biçimde çözümlerin yolları aranmalıdır.

Kaynakça

- Algan, Nesrin. 2008. "İklim Etiği". *Mülkiye Dergisi*. XXXII (259): 191-204.
- Allen, Fidelis. 2015. "The State of The Climate Justice Movement in South Africa", *Capitalism Nature Socialism*, 26(2): 46-57.
- Bali Principles of Climate Justice. International Climate Justice Network. 2002. Erişim Tarihi: 23.09.2021. <https://corpwatch.org/article/bali-principles-climate-justice>.
- Bell, Derek. 2010. "Ethics, Justice and Climate Change". *Environmental Politics* 19(3):475-479.
- Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü. 2006. Bölgesel Çevre Merkezi REC Türkiye Yayını. Ankara.
- Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 21. Taraflar Konferansı-COP 21: Paris Anlaşması. 2016. Ed.: Ilgın Özkaya Özlüer, Ethemcan Turhan, Fevzi Özlüer. Ekoloji Kolektifi Derneği Yayını. Ankara.
- Centre for Civil Society. "What is Climate Justice?". Erişim Tarihi: 30.09.2021. <http://ccs.ukzn.ac.za/default.asp?4,80,5,2381>.
- Siyada. 2020. "Climate Justice for Africa A New Africa is Possible". Erişim Tarihi: 14.12.2021. <https://www.siyada.org/en/siyada-board/statements/climate-justice-for-africa-a-new-africa-is-possible/>.
- Des Jardins, J.R. 2006. *Çevre Etiği*. Çev. R. Keleş. İmge Yayınevi. Ankara.
- Doğru, Barış. 2019. *İklim Mücadelesinde Ekonomik, Sosyal ve Ekolojik Adalet*. İklim Değişikliği Alanında Ortak Çabaların Desteklenmesi Projesi (iklimİN). İklim Değişikliği Eğitim Modülleri Serisi: 16.
- Ertan, Birol. 2004. "2000'li Yıllarda Çevre Etiği Yaklaşımları ve Türkiye". *Yönetim Bilimleri Dergisi*. (1: 3): 1-17.
- Ertan Akkoyunlu, Kıvılcım. 2015. "Leopold'cü Düşünce ve Yeryüzü (Toprak) Etiği". *Memleket Siyaset Yönetim (MSY) Dergisi*. 10(23): 1-20.
- Friedrich, J., Ge, M. ve Pickens, A. 2017. "This Interactive Chart Explains World's Top 10 Emitters, and How They've Changed".
- IPCC. 2015. *Climate Change 2014 Synthesis Report*. Intergovernmental Panel On Climate Change. Erişim Tarihi: 05.10.2021. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/SYR_AR5_FINAL_full_wcover.pdf.
- Kadioğlu, Mikdat. 2008. "Küresel İklim Değişimi ve Etik". *TMMOB İklim Değişimi Sempozyumu*. 13-Ankara, 393-424.

- Karakitapoğlu, Emine Behiye. 2017. "İklim Göçmenleri". Erişim Tarihi: 17.11.2021. <https://acikradyo.com.tr/acik-gazete/iklim-gocmenleri>.
- Karapınar, Barış. 2018. "İklim Değişikliği ve Tarım". *Sürdürülebilir Tarım İlkeleri İyi Uygulamalar Rehberi*. İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği Yayını. İstanbul.
- Kaya, Yasemin. 2017. "Paris Anlaşmasını İklim Adaleti Perspektifinden Değerlendirmek", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 14(54): 87-106.
- Leopold, Aldo. "Thinking Like A Mountain". Erişim Tarihi: 15.10.2021. <http://www.eco-action.org/dt/thinking.html>.
- Oğuz Uysal, Ceren. 2019. Amerika Birleşik Devletleri'nin İklim Değişikliği Politikası: Sorumluluk ve İnkâr İkilemi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 6(2): 523-543.
- Oslo Principles On Global Climate Change Obligations. 2015. Erişim Tarihi: 18.10.2021. <https://globaljustice.yale.edu/sites/default/files/files/OsloPrinciples.pdf>.
- Rawls, John. 1999. *A theory of justice*. Revised edition. Oxford: Oxford University Press.
- Reese, Gerhard. 2016. "Common Human Identity and the Path to Global Climate Justice". *Climatic Change*. 134 (4): 521-531.
- Schleussner, Carl-Friedrich ve ark. 2016. "Differential Climate Impacts For Policy-Relevant Limits To Global Warming: The Case Of 1.5 °C And 2 °C *Earth System Dynamics*". 327-351.
- Stone, Christopher D. 1974. "Should Trees Have Standing? –Towards Legal Rights for Natural Objects". *Southern California Law Review*. 45: 450-501.
- Tatgın, Ezgi. 2019. "İklim Adaleti Kapsamında Toplumsal Cinsiyet Tartışması". *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*. 1(1): 104-118.
- The New Climate Economy. 2018. *Unlocking The Inclusive Growth Story of the 21st Century: Accelerating Climate Action in Urgent Times*. The 2018 Report of the Global Commission on the Economy and Climate. Erişim Tarihi: 20.10.2021. <https://newclimateeconomy.report/>.
- Tokar, Brian. 2014. *İklim Adaletine Doğru*. Öteki Yayınevi. İstanbul.
- TÜİK. 2020. *Sera Gazı Emisyon İstatistikleri Bülteni: 1990-2018*. 33624.
- UN WFP. 2021. "Climate Shock: The Human Toll of the Climate Crisis in Africa".
- WWF. 2018. "Half of Plant and Animal Species at Risk From Climate Change in World's Most Important Natural Places", Erişim Tarihi: 19.11.2021. <https://www.worldwildlife.org/press-releases/half-of-plant-and-animal-species-at-risk-from-climate-change-in-world-s-most-important-natural-places>.

